

Tussen werelden
Between Worlds

Chagall

& hedendaagse kunstenaars
& Contemporary Artists

© 2021 Joël Cahen, Ronit Eden, Wouter Prins
© 2021 Berne Media | uitgeverij abdij van berne i.s.m. Museum Krona
www.bernemedia.com | www.museumkrona.nl

VERTALING HEBREEUWS-ENGELS: Mor Ilan
VERTALING ENGELS-NEDERLANDS EN REDACTIE: Els Veurink
EINDREDACTIE: Frieda Pruim
VORMGEVING OMSLAG EN BINNENWERK: Studio Jan de Boer

FOTOVERANTWOORDING: p. 9 Philadelphia Museum of Art © Artists Rights Society (ARS), New York / ADAGP, Paris; p. 16 National Art Museum of the Republic of Belarus, Minsk; p. 21 Russian State Archive of Literature and Art in Moscow; p. 22 Estate Marc Chagall/ADAGP, Paris; p. 25 The Oster Visual Documentation Center, ANU- Museum of the Jewish People, Tel Aviv; p. 28 SPUTNIK/Alamy Stock Photo, Moskou; p. 32 The Art Institute of Chicago © Art Resource, NY/ Scala, Florence; p. 32, 91 M. Elsevier Stokmans, www.kijkopcollecties.nl ; pp. 43, 49, 57, 61, 65, 87 Joods Historisch Museum Amsterdam; pp. 69, 79 Stedelijk Museum Amsterdam; pp. 67, 73, 89 The Museum of Modern Art, Tel Aviv; p. 85 Mishkan Museum of Art, Ein Harod, Israel
AUTEURSRECHT: Marc Chagall, c/o Pictoright Amsterdam 2021 Chagall ® 'Chagall is a registered trademark, owned by Comité Marc Chagall'. Van werken van beeldende kunstenaars aangesloten bij een CISAC organisatie is het auteursrecht geregeld met Pictoright Amsterdam 2021.

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt dankzij het Mondriaanfonds, het Prins Bernard Cultuurfonds en de Mr. Paul de Gruyter Stichting.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande toestemming van de uitgever.

ISBN 978-90-8972-4274
NUR 644

Tussen werelden

Chagall & hedendaagse kunstenaars

Between Worlds

Chagall & Contemporary Artists

JOËL CAHEN

RONIT EDEN

WOUTER PRINS

Inhoud | Contents

Voorwoord Preface ELS BACKX	6
Inleiding: Op vreemde bodem Introduction: On Foreign Soil WOUTER PRINS	8
Marc Chagall, een leven tussen werelden Marc Chagall, a Life between Worlds JOËL CAHEN	16
Biografie Marc Chagall Marc Chagall Biography WOUTER PRINS	30
Chagall Chagall CHAJA GOLDSTEIN	36
Tussen werelden: Marc Chagall & hedendaagse kunstenaars In Between Worlds: Marc Chagall & Contemporary Artists RONIT EDEN EN JOËL CAHEN	40

Voorwoord

Marc Chagall groeide op in een chassidisch milieu in het Rusland van de tsaren. Hij maakte deel uit van de avant-gardebeweging in Parijs tussen 1911 en 1914. Hij bezocht het Berlijn van de Weimarrepubliek en leefde in Parijs tijdens het interbellum. Opgejaagd door de Holocaust bracht hij de Tweede Wereldoorlog in ballingschap door in New York. Zijn laatste levensjaren sleet hij in Zuid-Frankrijk. Al die tijd bleef Chagall dromen van Rusland, dat door hem werd geromantiseerd.

De sporen hiervan zijn terug te zien in zijn werk. Oost en West, jodendom en christendom, volkskunst en moderne kunst ontmoeten elkaar in zijn veelzijdige oeuvre. De diversiteit aan werelden die Chagall creëerde, maakte hem uniek, beroemd en bemind. Nu, ruim dertig jaar na zijn dood, is dat liefdevolle, verbindende karakter van Chagall van grote waarde. Waar Chagall werelden verenigde, lijken momenteel de grenzen opnieuw getrokken te worden. Chagalls kunst, zijn religieuze werk en zijn visie op de wereld als vluchteling zijn actueler dan ooit.

Museum Kronsberg wil deze actualiteit, de discussie over tolerantie, over migratie, over de dialoog tussen culturen en religies aangaan. Daarom wordt in deze bijzondere expositie het werk van Chagall verbonden met dat van hedendaagse kunstenaars. Kunstenaars die met hun video's, installaties en schilderijen met één been midden in de hedendaagse kunstwereld staan en met het andere in de traditie waarvan zij deel uitmaken of hebben uitgemaakt. Net als Chagall opereren zij op het snijvlak van geloof en ongeloof, liberaal en orthodox, internationaal en lokaal, eigentijds en traditioneel. Een spanningsveld dat wereldwijd voelbaar is, niet het minst in ons zo gesecculariseerde land.

In 1987 organiseerde Museum Kronsberg (toen nog Museum voor Religieuze Kunst geheten) de expositie 'Marc Chagall. Etser en lithograaf'. De getoonde werken waren indertijd verzameld door

pater Reijers van de Congregatie van de Heilige Familie. Kort daarop werden de zestig etsen en litho's aan het Joods Historisch Museum te Amsterdam in bruikleen gegeven en vervolgens, in 2004, aan dat museum geschonken, toen Joël Cahen daar directeur was. Een deel van deze collectie komt voor de tweede keer naar Uden dankzij de genereuze medewerking van het Joods Historisch Museum. Joël Cahen, inmiddels oud-directeur, is als gastcurator en initiatiefnemer nauw bij de expositie betrokken. Samen met gastcurator Ronit Eden en senior-conservator Wouter Prins vormde hij het team dat dit – voor ons museum – ambitieuze project gestalte heeft gegeven. Ik ben hen daar zeer erkentelijk voor.

Onze grote dank gaat ook uit naar de deelnemende kunstenaars, de subsidiënten en bruikleengevers. In deze zeer uitzonderlijke tijden zijn zij ons hun vertrouwen blijven schenken, ook nadat de expositie vanwege de coronapandemie een jaar moest worden uitgesteld.

'Tussen Werelden, Chagall & hedendaagse kunstenaars' is, zoals gezegd, voor ons museum een ambitieus project. Met bruiklenen uit Amerika en Israël en deelnemende kunstenaars uit alle windstreken worden grenzen letterlijk 'overschreden' en wordt een voorzichtige stap gezet richting een internationaal podium.

Desalniettemin blijft het museum geworteld in zijn directe omgeving, in zijn natuurlijke habitat. Uit deze omgeving komen onze vrijwilligers, die het kleine team ondersteunen. Het is dankzij hun inzet en dankzij de geweldige steun van de voornoemde betrokkenen dat wij dit voor ons zo waardevolle project hebben kunnen realiseren.

Els Backx, *voorzitter van het bestuur*

Preface

Marc Chagall grew up in a Chassidic environment in the Russia of the Tsars. He was part of the avant-garde movement in Paris between 1911 and 1914. He visited the Berlin of the Weimar Republic and lived in Paris during the interbellum period. Haunted by the Holocaust, he spent World War II in exile in New York. He ended his final years in the south of France. And all the while, Chagall kept dreaming about a Russia he romanticised.

Traces of this can be found in his work. East and West, Judaism and Christianity, folk art and modern art meet in his many-sided oeuvre. The diversity of worlds that Chagall modelled, made him unique, famous and beloved. Now, more than thirty years after his death, Chagall's loving, unifying character is of great value. Chagall united worlds, whereas nowadays, it seems borders are being re-established once again. Chagall's art, his religious work and his view of the world he experienced as a refugee, are more current than ever before.

Museum Kronska wants to engage in this topicality, the discussion on tolerance, migration, about the dialogue between cultures and religions, hence, in this special exhibition, the oeuvre of Chagall is linked to that of contemporary artists. These artists, with their videos, installations and paintings, have one foot in the middle of the contemporary art world and the other in the tradition of which they are or have been part. Like Chagall they operate at the interface between faith and disbelief, liberal and orthodox, international and local, contemporary and traditional. An area of tension that is palpable worldwide, not least in our secularised country.

In 1987, Museum Kronska (then called Museum of Religious Art) organised the exhibition 'Marc Chagall. Etcher and Lithographer'. The works displayed had been collected by Father

Reijers of the Congregation of the Holy Family. Shortly thereafter, the sixty etchings and lithographs were loaned to the Jewish Historical Museum in Amsterdam, and were donated to this museum in 2004, when Joël Cahen was its director general. Part of this collection is coming to Uden for the second time, thanks to the generous cooperation of the Jewish Historical Museum. Joël Cahen, now former director, is closely involved in the exhibition as guest curator and initiator. He teamed up together with guest curator Ronit Eden and senior curator Wouter Prins, to give shape to this – for our museum – ambitious project. I am very grateful to them for this.

We owe many thanks to the participating artists, granters, and lenders. In these exceptional times, they continued to give us their confidence, even when the exhibition had to be postponed for a year due to the Covid-19 pandemic.

'Between Worlds, Chagall & Contemporary Artists' is an ambitious project for our museum. With loans from America and Israel and participating artists from all quarters of the world, we are crossing borders and have taken a tentative step towards an international stage.

Nonetheless, the museum remains rooted in its immediate vicinity, in its natural habitat. From this vicinity our volunteers come to support our small team. Thanks to their commitment and thanks to the tremendous support of all those involved we have been able to organise this project we hold so dear.

Els Backx, *chairperson of the board*

INLEIDING

Op vreemde bodem

TEKST: Wouter Prins

‘I didn’t have one single picture that didn’t breathe with your spirit and reflections’, noteert Marc Chagall in 1944 over zijn geboorteplaats Vitebsk. Vitebsk, een stad in het huidige Wit-Rusland, tijdens zijn jeugd half Russisch-orthodox, half Joods: de wereld van Chagall is er vol van. Hij tovert ons scènes voor waarin liefde en eenzaamheid, mens en dier, bloemen en vogels, interieurs en stadstaferelen op een verbazingwekkende wijze samenkomen. Mensen lopen even gemakkelijk op straat als dat ze door de lucht vliegen of op daken staan te musiceren, een geit is even zo goed een geliefde huisgenoot als een verwijzing naar het bijbelse offerdier. Droom en werkelijkheid smelten samen en de verwijzingen naar het jodendom, het chassidisme, dat een harmonie tussen mens en natuur nastreeft, zijn talrijk. Een volstrekt unieke figuur is die van de *Luftmensch* die op zijn kop in de lucht hangt en gebaseerd is op de talrijke rondtrekkende, arme Joodse bedelaars, herkenbaar aan de lange overjas en de knapzak op de rug. In de *Luftmensch* valt het extatische, charismatische wereldbeeld van het chassidisme samen met dat van de wandelende Jood, *the wandering Jew*.

In de *Luftmensch* spiegelt zich tevens het lot van zijn schepper. Want wat Chagall in zijn notitie in 1944 buiten beschouwing liet, is dat zijn werk niet alleen dankzij, maar zeker ook ondanks Vitebsk is ontstaan. Het Vitebsk op zijn schilderijen en gouaches heeft nooit bestaan. Het is het Vitebsk in de herinnering van Chagall, een eeuwige banneling, die vele grenzen overtrok. Chagall kon alleen de chroniqueur van het joods-chassidische leven in Vitebsk worden dankzij de afstand, vanuit Sint-Petersburg, Parijs, New York. Heimwee en fantasie, gedrevenheid en talent zouden van hem een van de meest gewaardeerde kunstenaars van de twintigste eeuw maken.

In 1944 is Chagall in New York. Hij is geïsoleerd, spreekt nauwelijks Engels en vindt moeizaam aansluiting bij de

avantgardistische kunstscene. Hij treurt over het lot van Vitebsk, vernietigd door de Duitsers, over het gruwelijke lot van zijn volk. Net als eerder in Berlijn en Parijs, houdt ook in New York, centrum van de kunst in wording, zijn werk stand, hoe sterk de verhalende, op fantasie, religie en volkskunst geënte voorstellingen ook afwijken van de abstracte composities van zijn collega’s. Maar in zijn persoonlijke leven blijft hij zoekende, kan hij nergens aarden. Chagall is de man van twee gezichten, van de januskop, met het ene gezicht gericht op het verleden, op het oude Rusland, en het andere op de toekomst, het mondaine Parijs en New York.

1944 is ook het jaar dat Bella overlijdt aan een infectieziekte. Met haar dood verliest Chagall niet alleen zijn geliefde vrouw, maar ook zijn muze en via haar zijn band met het Joodse Vitebsk uit hun beider jeugd. De heimwee naar Rusland, die Bella en Marc Chagall, net als vele andere Russische ballingen, lang in de greep hield, verslapt. ‘In my imagination Russia appeared like a paper balloon suspended from a parachute. The flattened pear of the balloon hung, cooled off, and slowly collapsed in the course of the years.’ Na de dood van Bella en het verlies van Vitebsk en Rusland als bron van inspiratie, zou Chagall nog veertig jaar lang onverdroten doorwerken en talrijke monumentale opdrachten uitvoeren, maar in de ogen van critici ging hij zich herhalen en liep de originaliteit en betekenis van zijn werk terug.

Tussen werelden

Afgesneden van de bronnen van zijn kunst en aangewezen op zijn geheugen, verbeeldt Chagall op een unieke wijze de geschiedenis van het Joodse leven. In zijn tijd stond Chagall in deze verbeelding vanuit zijn ballingschap vrijwel alleen. Tegenwoordig zijn er veel meer kunstenaars die zich tussen werelden bevinden en begeven en daarvan getuigen in hun werk. Identiteit en herkomst zijn actuele thema’s binnen de

Marc Chagall, *Over Vitebsk*, c. 1914
 Olieverf e.a. op papier. Philadelphia Museum of Art,
 The Louis E. Stern Collection, 1963

Marc Chagall, *Over Vitebsk*, c. 1914
 Oil a.o. on paper. Philadelphia Museum of Art,
 The Louis E. Stern Collection, 1963

hedendaagse beeldende kunst, die steeds mondialer wordt. Een kunst die bovendien maatschappijkritischer wordt. Keek Chagall nog met heimwee om naar het verloren Joods-Russische leven, bij de deelnemers aan deze expositie is de complexiteit van sociale en religieuze verhoudingen tussen uiteenlopende culturen de aanzet tot bijzondere projecten.

Shirin Neshat bijvoorbeeld richt zich op de positie van de vrouw binnen de islam. Geboren in Iran, volgde zij een kunstopleiding in de VS ten tijde van de islamitische opstand in haar vaderland. Bij terugkeer in Iran kende zij haar land niet meer terug en besloot zij de discrepantie tussen de westerse cultuur waarvan zij deel was gaan uitmaken en het Iran onder de ayatollahs te verwerken in poëtische, zwart-wit video- en fotowerken. Ook Soody S. Sharifi, geboren in Iran, woonachtig in Houston, verbeeldt het onderscheid tussen beide, sterk uiteenlopende culturen. De zoektocht daarbinnen van in het bijzonder moslimjongeren situeert zij in aloude Perzische miniaturen.

Masha Trebukova, opgeleid in Moskou, woonachtig in Amsterdam, zoekt de verbinding tussen Oost en West in een oertaal die zij aantreft in de speelse kapiteelfiguren van romaanse kerken. Fabeldieren, onnavolgbare pariteiten, dansende, zingende, vechtende mensen, de schepping, de hel, profeten en koningen, gevat in een rudimentair lijnenspel van forse contouren, brengt ons bij een basale, archetypische cultuur waaruit wij allen zijn voortgekomen.

Bij Erik-Jan van der Schuur komt het werk voort uit existentiële vragen: 'Wat is de mens, wat is het kwade, wat is de bron daarvan in de Bijbel, wat is het goede en wat is religie? Wat is de rol van de mens hierin en wat is hierin mijn rol?' In zijn onderzoek keert hij terug naar zijn christelijke jeugd die hem mede gevormd heeft. Maar het onderzoek noopt hem ook om daarvan afstand te nemen, om nieuwe beelden te vinden vanuit een geloof van het Woord dat beelden smaadt. Beelden om te combineren met actuele gebeurtenissen en vervolgens te presenteren op het seculiere podium van de kunst.

Raquel van Haver gaat een stap verder en daagt de kunstwereld uit. Het altaarstuk, het heilige der heiligen voor het katholicisme en voor de westerse kunstgeschiedenis, wordt het

domein van jongeren van de straat die een leven leiden en interesses hebben die mijlenver van de kunstwereld afstaan. Ook bij Porat Salomon dient zich een gemeenschap aan die leeft vanuit een heel ander gedachtegoed: dat van de Bratslav *chassidim*, afkomstig uit Jeruzalem en de Westbank. De religieus geëngageerde Salomon probeert orthodoxe joden te verbinden met kunst. Om dat te bereiken heeft hij een kunstacademie opgericht om daarmee de beeld- en kunstvijandigheid binnen deze kringen te overwinnen en studenten te helpen zich te uiten in de religieuze gemeenschap en de wereld van de kunsten.

Een deel van de Joden leeft op gespannen voet met hun Palestijnse burens. Daniel Kiczales probeert de kloof te overbruggen. De kunstenaar-componist beantwoordt de oproep tot gebed van de muezzin vanuit een moskee in Oost-Jeruzalem met flarden gitaarmuziek vanaf een heuvel aan de andere kant van de stad. De kunstenaar als boodschapper, als verbinder, te midden van het in politiek, religieus en etnisch opzicht hopeloos verdeelde Jeruzalem, de heilige stad voor joden, christenen en moslims.

Joodse kunstenaar

Wat de exposanten onderling verbindt, is het vraagstuk van de identiteit. Chagall vermeed bij zijn zoektocht naar zijn plaats als jood binnen het seculiere Parijs al te nadrukkelijke politieke referenties. Hij was meer iemand van verhalen en dromen, van de natuur en de liefde. Maar daarbinnen maakte hij één uitzondering: zijn leven lang schilderde Chagall, een Rus met chassidische wortels, Jezus aan het kruis. Chagall is niet de eerste joodse kunstenaar die dit bij uitstek christelijke thema verbeeldt, maar de consequentie waarmee en de wijze waarop hij dit gedaan heeft, is uitzonderlijk.

In 1908-1909 maakt hij een tekening van de gekruisigde Jezus als kind, met aan de voet van het kruis Maria en Johannes. Drie jaar later schildert hij Golgotha, een van zijn vroegste meesterwerken, dat zich momenteel in het MoMA te New York bevindt. In de door het kubisme beïnvloede compositie treden dezelfde personages op de voorgrond: Christus als kind aan het kruis met de ster van Juda op zijn lendendoek, Maria en Johannes onder het kruis, ditmaal met de gelaatstreken van de

ouders van de kunstenaar. 'The symbolic figure of Christ has always been very familiar to me, and I was determined to give form to it, imagined by my young heart', verklaart hij later.

Het is een periode in zijn leven waarin Chagall zich identificeert met de figuur van Jezus als symbool van onschuld en vervolging, maar Jezus ook bewondert om diens radicale, creatieve geest. Jezus als de profeet die niet begrepen werd.

Later, aan de vooravond van de oorlog, pakt hij het thema opnieuw op, ditmaal op een bijna obsessieve wijze. Jezus aan het kruis is in zijn ogen het ultieme symbool van het lijden van het Joodse volk. Zijn *Witte kruisiging* uit 1938 is een unieke compositie met in het middelpunt Jezus als lijdende Jood. Met de talliet als lendendoek hangt Jezus, de ogen gesloten, de laatste adem uitgeblazen, te midden van brandende huizen en synagogen en van vluchtende en vervolgte Joden. *White Crucifixion* wordt gevolgd door vele varianten op de kruisiging met talrijke verwijzingen naar de Jodenvervolging en de vernietiging van hun dorpen en steden. Geregeld zijn de schilder en zijn familie tussen de slachtoffers terug te vinden.

Chagalls poging om het lijden van de Joden aan christenen over te brengen, slaagt, zij het te laat. Pas na de oorlog wordt de Joodse afkomst van Jezus in brede kring geaccepteerd. *White Crucifixion* is het favoriete kunstwerk van paus Franciscus.

Ook Chagall zelf raakt meer en meer geliefd onder christenen. Na aanvankelijke reserves stemt hij erin toe om voor kerken te gaan werken. In Metz en later ook in Reims en elders gaat hij als glazenier aan de slag. Zo mogelijk nog opmerkelijker is zijn populariteit onder protestanten. Als het gaat om de verbeelding van zijn geliefde boek de Bijbel hoeft Chagall binnen deze kringen alleen Rembrandt voor te laten gaan.

Van een kunstenaar die over zichzelf zegt dat hij alleen een kunstenaar heeft kunnen worden vanwege zijn Joodse afkomst, wordt Chagall in de tweede fase van zijn carrière bij uitstek de Joodse kunstenaar. Het legt hem geen windeieren, Chagall wordt in brede kringen een geliefd kunstenaar. Maar als hij in 1985 op 96-jarige leeftijd overlijdt, wordt hij seculier begraven op een algemeen-katholieke begraafplaats dichtbij zijn huis in Saint-Paul-de-Vence.

In het leven van Chagall tekent zich de paradox af tussen de

seculiere, liberaal-sociale, op het Westen georiënteerde kunstwereld enerzijds en het verlangen naar oorspronkelijkheid en diversiteit, naar de tradities en religies van migrantenculturen door diezelfde kunstwereld. Deze paradox is sinds Chagall niet verdwenen, eerder manifester geworden.

Chagall is 35 jaar na zijn dood actueler dan ooit.

LITERATUUR:

- J. Wullschlager, *Chagall, a biography* (New York, 2008)
- A. Mendelsohn, *Behold the Man: Jesus in Israeli Art* (The Israel Museum, Jerusalem, 2016)
- Masha Trebukova, *Cathedral* (Amsterdam-Eindhoven, 2018)